

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

L'educació sobre el consentiment

Iniciatives existents i estratègies extrapolables

Mar Viader

Tutora: Esther Oliver

Grau de Sociologia

Curs 2019-2020

RESUM

Cada vegada es parla més del consentiment en el debat públic, especialment des de l'anomenat cas de La Manada pel que fa a Espanya, i el moviment #MeToo en l'àmbit més internacional. Això no obstant, hi ha una clara falta de coneixement sobre el consentiment més enllà de la definició espontània d'un acord per tenir relacions sexuals. És vital doncs una educació sobre el consentiment que es produeixi de forma generalitzada, preferiblement des de la infància. Aquest article es proposa doncs fer un primer pas en aquesta direcció. El treball consisteix en una recerca bibliogràfica d'articles científics i en una anàlisi documental sobre iniciatives i propostes d'educació en el consentiment. Així, aquest treball comporta tres apartats. Primer, s'analitzen algunes de les diferents iniciatives existents per educar sobre el consentiment, així com propostes de currículum escolar que incloguin aquesta educació. Aquestes iniciatives es troben principalment als Estats Units i al Canadà. En segon lloc, també s'analitza quines són les formes que es proposen per adaptar el contingut del consentiment a l'edat de l'alumnat. Es proposa doncs començar amb una definició més simple del consentiment, basada principalment en el llenguatge verbal, i una posterior introducció dels matisos i dels elements contextuals que poden influir en aquest consentiment. En tercer lloc, es realitza una anàlisi de les estratègies que han mostrat ser més efectives en aquesta educació en el consentiment.

Paraules clau: consentiment, evidències científiques, iniciatives educatives, estratègies efectives, assetjament sexual

ABSTRACT

Consent is talked about more and more often in the public debate, especially since the so called La Manada case in regard to Spain, and since the #MeToo movement on a more international level. However, there is a clear lack of knowledge about what exactly consent is. The general consensus seems to simply define consent as an agreement to engage in a sexual act. Thus, it is vital to have a generalized education on consent, preferably one that starts at an early age. This article tries to take the first step in this direction. The article consists of a bibliographic inquiry of scientific articles, as well as a documental analysis of current and proposed initiatives to educate on consent. This article is thus divided into three parts. Firstly, there is an analysis of some of these consent education initiatives, as well as proposed school curriculums that integrate this education on consent. These initiatives are mostly based in the United States and Canada. Secondly, there is also an analysis on the best ways to adapt the contents that are taught according to the students' age. This article proposes starting with a simpler definition of consent, based primarily on verbal communication, and progressively adding the nuances and the contextual elements that may affect people's ability to give their consent. Lastly, this article analyzes the strategies that have proven most effective in this education of consent.

Key words: consent, scientific evidence, education initiatives, effective strategies, sexual assault

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	3
METODOLOGIA	5
CONTEXTUALITZACIÓ	6
MARC TEÒRIC	8
Què és el consentiment?	8
Actes comunicatius i consentiment	11
Una lluita de dones i homes	13
ESTAT DE LA QÜESTIÓ	14
Iniciatives existents i el seu impacte	15
<i>Programes d'intervenció del bystander (l'observador)</i>	16
<i>Cas d'Ontàrio</i>	17
<i>Sexual Assault Voices Of Edmonton (SAVE)</i>	18
<i>Sexual Harassment And Rape Prevention Program (SHARPP)</i>	19
<i>It's On Us</i>	20
<i>End Rape On Campus (EROC)</i>	21
<i>Proposta de Sharon Lamb</i>	22
Diferències segons etapes educatives	23
<i>Early education (de 0 a 5 anys)</i>	24
<i>Elementary school (de 6 a 10 anys)</i>	26
<i>Middle school (de 11 a 13 anys)</i>	27
<i>High school (de 14 a 18 anys)</i>	29
ESTRATÈGIES EXTRAPOLABLES	31
RESULTATS I CONCLUSIONS	35
BIBLIOGRAFIA	37
Recerca bibliogràfica	37
Anàlisi documental	39

INTRODUCCIÓ

Save the Children explica el cas de la Sara com a clar exemple de la necessitat d'una educació sobre el consentiment des de la infància. La Sara va patir abusos sexuals per part d'un veí des dels 5 fins als 10 anys. Durant els cinc anys d'abusos, la Sara no sabia que els petons i els tocaments entre un adult i una nena no eren comportaments normals – el veí li deia que simplement era un joc. No va ser fins que va començar a estudiar l'aparell reproductiu a l'escola als deu anys que va entendre que el que li estava passant no era normal i va poder posar fi a l'abús. Si en l'escola o en l'entorn familiar de la Sara s'hagués parlat i educat sobre el consentiment des de la seva infància, és possible que s'hagués posat fi a la situació molt abans, o inclús s'hagués pogut evitar completament (Save the Children, 2017). Aquest cas és un exemple d'un fenomen molt present en la nostra societat: la falta de coneixement sobre el consentiment. De fet, en un estudi realitzat pel Departament de Justícia dels Estats Units sobre les agressions sexuals en les universitats, la meitat de l'alumnat que havia patit una violació sexual no identificava la seva experiència com a tal. Aquest desconeixement estava especialment present si la violació no havia comportat l'ús d'una arma, si no hi havia danys físics o si hi havia presència de consumició d'alcohol (Karjane, Fisher i Cullen, 2005). S'observa doncs una clara falta d'informació sobre el que és el consentiment i quan aquest s'ha donat o no, especialment quan no hi ha factors que mostren de forma més evident la coerció.

Aquesta falta d'educació en el consentiment també s'observa clarament en l'estudi realitzat per Harvard Graduate School of Education (Weissbourd et al., 2018). En l'enquesta realitzada a joves de 18 a 25 anys en els Estats Units, 87% de les dones van declarar haver patit almenys una de les següents experiències al llarg de la seva vida: ser pirotejada (*catcalled*) (55%), ser tocada per una persona desconeguda sense permís (41%), ser insultada per un home amb paraules sexualitzades (47%), ser insultada per una dona amb paraules sexualitzades (42%), haver tingut l'experiència de trobar-se amb un desconegut dient-li alguna cosa sexual (52%) i haver estat descrites per un desconegut com a "estant bones" ("*hot*") (61%). No obstant aquestes dades, la majoria de familiars i educadors/es dels enquestats no estan parlant sobre el consentiment. De fet, la majoria dels enquestats i enquestades van declarar no haver parlat mai amb els seus pares i mares sobre cap dels següents aspectes: "estar segur que la teva parella vol tenir relacions sexuals i se sent còmode tenint-les" (61%), assegurar-se del "seu propi confort abans de tenir relacions sexuals" (49%), la "importància de no pressionar a algú per tenir relacions sexuals amb tu" (56%), la "importància de no continuar demanat a algú que tingui relacions sexuals després que hagin dit que no" (62%) o la "importància

de no tenir relacions sexuals amb algú que està intoxicat o incapaç de prendre decisions sobre les relacions sexuals" (57%). Aquestes dades són especialment preocupants si es té en compte que la gran majoria dels enquestats i enquestades que sí que havien mantingut aquestes converses les descrivien com a mínim com parcialment influents en el seu comportament (Weissbourd et al., 2018).

En vista d'aquestes dades i de la situació que exemplifiquen, aquest treball té com a objectiu principal analitzar quines són les millors estratègies per educar en el consentiment, especialment en relació amb l'educació començant en edats preescolars i al llarg del recorregut escolar dels i les alumnes. S'exposarà doncs, en primer lloc, la situació actual pel que fa a la falta d'una conscienciació general sobre el que és el consentiment i els seus matisos, així com la seva importància. Per a fer-ho, s'analitzaran les dades sobre els assetjaments sexuals, les agressions sexuals i les violacions sexuals, principalment pel que fa a Espanya, els Estats Units i el Canadà. S'analitzaran principalment dades segons el gènere de la víctima, fent incís en algunes dades específiques sobre menors d'edat. En segon lloc, també s'analitzaran un nombre d'iniciatives que ja s'estan duent a terme per educar sobre el consentiment, així com alguna proposta per assolir aquesta educació. Cal dir que les iniciatives estudiades es troben principalment en els Estats Units i el Canadà, ja que a Espanya encara no s'han creat iniciatives a gran escala. Per últim, aquest treball també es proposa estudiar quines són les diferents estratègies que es poden utilitzar segons les etapes escolars en les quals es troba l'alumnat, així com la millor forma d'adaptar els continguts segons la seva edat.

METODOLOGIA

Aquest treball s'ha basat en una recerca bibliogràfica d'articles científics, així com en una anàlisi documental sobre iniciatives d'educació en el consentiment. També s'ha basat en una anàlisi de dades secundàries sobre els assetjaments i les agressions sexuals extretes de bases de dades per a la contextualització. Les bases per a l'anàlisi de dades secundàries consultades recullen principalment estadístiques sobre delictes contra la llibertat sexual, experiències d'assetjament sexual, agressions sexuals i violacions o intents de violacions. Les bases de dades analitzades pertanyen a l'INE i al Ministerio del Interior per a les dades sobre Espanya, al National Sexual Violence Resource Center (NSVRC) i al Centers for Disease Control and Prevention (CDC) per a les dades pertanyents als Estats Units i a Statistics Canada per a les estadístiques referents al Canadà. Aquestes dades generalment es refereixen al nombre total de casos declarats en el país estudiat, tot i que sovint es presenten segons el gènere de la víctima. No obstant, també s'ha treballat amb dades específiques a menors d'edat. Aquesta contextualització s'ha completat a través d'estadístiques obtingudes en articles científics, així com amb articles científics sobre el cas de La Manada a Espanya i sobre el moviment #MeToo a nivell més global, identificats a partir d'una cerca a Web of Science. Així, es va cercar amb el terme "La Manada", filtrat per articles d'accés obert i de ciències socials i ordenat per rellevància. També es va cercar amb el terme "MeToo" i amb la combinació de termes "MeToo" i "Education", filtrats igualment per accés obert i ordenats per rellevància.

Per a fer una primera aproximació a l'estat de la qüestió, es va fer una cerca en el *Diario Feminista*, on es va cercar filtrant per la paraula "*consentimiento*", escollint els articles rellevants a l'educació sobre el consentiment, així com els referents als canvis en les definicions o les lleis del consentiment. Aquesta primera cerca va permetre veure els temes de debat actuals sobre aquest tema, així com alguns articles científics i iniciatives rellevants. A partir d'aquí, es va fer una cerca sistemàtica dels articles científics, comprovant que fossin articles indexats a través de Web of Science. Així mateix, es va fer una cerca a aquesta base de dades, filtrant pels termes "*consent*", "*consent*" i "*education*" i "*sexual consent*", sempre filtrat per accés obert i ordenat per rellevància. Els articles es van seleccionar segons la rellevància amb el tema, descartant els articles en llengües altres que l'anglès, el català o el castellà. A partir d'aquesta primera base d'articles científics, es va anar expandint la base bibliogràfica a partir de les referències rellevants citades en aquests primers articles. Per últim, a partir d'aquests articles científics, es va fer una cerca documental sobre les iniciatives d'educació en el

consentiment de les quals parlaven per tal de trobar informació més detallada sobre aquestes.

Aquesta recerca bibliogràfica es va dur a terme principalment en el mes d'abril de l'any 2020, començant el 25 de març fins al 10 de maig. No obstant, s'han anat fent cerques posteriors per completar elements específics de la bibliografia, especialment pel que fa a les iniciatives i propostes analitzades.

CONTEXTUALITZACIÓ

Segons el Ministerio del Interior, en l'any 2019 es van registrar un total de 15.338 delictes contra la llibertat sexual, dels quals 1.878 van ser agressions sexuals amb penetració. Aquestes xifres mostren un augment significatiu front a l'any anterior, on es van registrar 13.782 delictes contra la llibertat sexual. Aquest augment també es pot constatar a més llarg termini, on s'ha passat de 8.364 denúncies d'aquests delictes contra la llibertat sexual en 2010 als mencionats 15.338 en 2019, mostrant un augment de més d'un 180% en menys de 10 anys (Epdata, 2020). A més, cal mencionar la clara diferència en el gènere dels agressors: segons l'INE, de les 2.431 persones condemnades per delictes sexuals que hi va haver en 2018, 2.342 van ser homes i només 89 van ser dones, el qual significa que més del 95% dels agressors van ser homes (INE, 2018).

Aquestes dades no són úniques a Espanya. Segons el National Sexual Violence Resource Center (NSVRC), s'estima que aproximadament 734.630 persones van ser violades, amenaçades amb violació o van patir un intent de violació als Estats Units en 2018. Així, s'estima que aproximadament una de cada cinc dones als Estats Units (21,3%, el qual representa unes 25,5 milions de dones) han declarat una violació o intent de violació al llarg de la seva vida. En canvi, s'estima que aquesta xifra és de 2,6% si parlem dels homes (uns 2,8 milions d'homes) (National Sexual Violence Resource Center, s.d.). A Canadà, tot i mostrar una situació millor, aquesta diferència entre els gèneres segueix estant present. Així, en 2014, es van declarar aproximadament 553.000 agressions sexuals a dones (un 3% del total de dones) i 80.000 a homes (0,4% del total d'homes) segons Statistics Canada (2015). Aquesta taxa d'agressions sexuals s'ha mantingut relativament estable des de 1999, mentre que les taxes de robatoris o d'agressions físiques han anat disminuint (Canadian Women's Foundation, s.d.).

A més, cal mencionar que una gran part d'aquestes experiències tenen lloc abans que la víctima sigui major d'edat. Així, segons els Centers for Disease Control and Prevention (CDC), de totes les dones que són agredides sexualment en els Estats Units, un 42,2%

van patir la seva primera agressió abans dels 18 anys. Així mateix, en l'informe de United Nations International Children's Emergency Fund sobre la violència global contra nens, s'estima que 120 milions de nenes (10% de les nenes en el món) han estat forçades a realitzar actes sexuals en algun moment de la seva vida, amb la majoria d'adolescents declarant haver estat forçades per primera vegada entre els 15 i 19 anys i amb un 20% entre els 10 i 14 anys (Agathis, Payne i Raphael, 2018).

Són xifres com aquestes les quals han contribuït a un canvi en la cultura en els últims anys, on s'ha reivindicat la rellevància de treure aquestes experiències a la llum i conscienciar sobre la importància del consentiment i de la no tolerància als assetjaments sexuals, les agressions sexuals i les violacions. Un clar exemple d'aquest canvi en la cultura ha estat el moviment #MeToo. Aquest moviment va néixer en l'any 2006, amb Tarana Burke, amb la intenció de crear un moviment que crees solidaritat entre les víctimes de violència sexual (Agathis, Payne i Raphael, 2018). Tot i haver estat creat l'any 2006, el moviment va créixer exponencialment a partir d'un tuit de l'actriu Alyssa Milano l'any 2017, el qual feia una crida a les seves seguidores perquè utilitzessin “#MeToo” si havien experimentat algun tipus d'assetjament sexual o de contacte sexual no desitjat. Aquest tuit va iniciar un moviment internacional on les víctimes prèviament silenciades d'assetjament, agressions o violència sexual es van sentir animades a compartir les seves experiències. Això va contribuir a una conversa a gran escala sobre el consentiment i la seva importància, així com a la normalització del trencament del silenci que prèviament havia estat la norma (Modrek i Chakalov, 2019).

En el cas d'Espanya, el moviment #MeToo es va veure seguit per l'anomenat cas de La Manada, en el qual es va jutjar la violació per part de 5 nois a una jove de 18 anys durant les celebracions de San Fermin a Pamplona el juliol del 2016. La sentència publicada en abril de 2018 va declarar que l'incident havia estat un abús, però no una violació. El factor decisiu va ser el fet que la víctima no hagués dit que "no" explícitament. Això va portar a mils de persones a manifestar-se en contra de la sentència i en suport a la víctima i va generar un debat nacional sobre la necessitat o no del consentiment explícit, així com la impossibilitat del consentiment lliure en situacions de poder desigual (una dona sola amb 5 homes no està en una situació d'igualtat de condicions per poder donar o negar lliurement el consentiment). Finalment, en juny del 2019, el Tribunal Suprem va sentenciar als 5 agressors a 15 anys de presó per violació, declarant que la intimidació és suficient per coaccionar una persona (Flecha, Tomás i Vidu, 2020).

Tant el moviment #MeToo com la controvèrsia del cas de La Manada han contribuït a una conversa a gran escala sobre què és el consentiment, la seva importància i els seus

matisos. No obstant això, encara cal una conscienciació més generalitzada sobre aquest concepte, la definició del qual segueix canviant i matisant-se arreu del món.

MARC TEÒRIC

Què és el consentiment?

La definició del consentiment és un fenomen paradoxal. Com mostra Beres (2007), el consentiment és un element alhora obvi i difícil de definir i de concretar. Així, el consentiment es pot considerar una forma de *spontaneous sociology* (sociologia espontània). És a dir, sovint s'utilitza el concepte de consentiment utilitzant el significat de "sentit comú" sense analitzar críticament sobre les forces socials, culturals i històriques que van portar a aquest significat. Així doncs, gran part de la literatura sobre el consentiment es basa en definicions implícites, on s'assumeix que el lector o la lectora ja coneix el concepte de consentiment, sense aturar-se a definir-lo explícitament (Beres, 2007). Aquest no és un fenomen únicament de la literatura científica. En el Codi Penal espanyol, per exemple, la paraula "*consentimiento*" és mencionada 100 vegades, amb 13 variants d'aquesta (*consentido, consentida, consentidos* i *consentir*), fent referència especialment a actes criminals que són fets "sense el consentiment" de la persona afectada. No obstant això, no hi ha cap definició explícita del consentiment, donant així peu a interpretacions diverses del que es considera o no consentiment (Código Penal y legislación complementaria, 2019).

Beres (2007) argumenta doncs que les actuals comprensions del consentiment estan subdesenvolupades i confien en gran part en definicions assumides o implícites. Així mateix, Ostler (2003) (citada a través de Beres, 2007) no defineix el concepte de consentiment sexual, ni tampoc fa una revisió de la literatura sobre el consentiment sexual, en el seu estudi sobre el consentiment i els comportaments en les relacions sexuals. Walker (1997) (citada a través de Beres, 2007) és un altre exemple d'autors i autores que simplement assumeixen una concepció compartida del consentiment. Així, en la seva metanàlisi del consentiment de les dones a relacions sexuals no volgudes, Walker no va explicitar una definició del consentiment ni tampoc va analitzar la forma en la qual el consentiment era definit en els estudis que va utilitzar. A més, un altre exemple de l'adopció espontània del consentiment en la literatura científica és l'assumpció que és un fenomen relacionat amb el gènere – que les dones són qui donen el consentiment als homes. Així, Ostler (2003) estudia les formes en les quals les dones donen el seu consentiment en les relacions sexuals i les formes en la que els homes

perceben aquest consentiment. En cap moment doncs, es planteja el consentiment donat per homes a les dones, com elles poden percebre aquest consentiment o la presència del consentiment en relacions altres que les heterosexuales. El fet que molts autors i autores utilitzin el concepte espontani de consentiment, sense aturar-se a definir-lo, fa que sovint utilitzin estudis amb definicions diferents i fins i tot contradictòries al llarg dels seus articles (Beres, 2007). Tot i que hi ha un cert consens en el fet que el consentiment sexual representa alguna forma d'acord per realitzar alguna activitat sexual (Beres, 2007), el debat es situa en què és el que implica específicament el consentiment i el context on es dona aquest (Flecha, Tomás i Vidu, 2020).

Alguns autors i autores defineixen el consentiment – ja sigui implícitament o amb una definició explícita – com el fet de donar "qualsevol sí". És a dir, segons aquesta definició, les persones donen el seu consentiment qualsevol vegada que donen el seu acord per tenir relacions sexuals, independentment de la possible presència de força, coerció o amenaces (Beres, 2007). La professora Robin West, per exemple, en *The Harms of Consensual Sex* (Els danys del sexe consentit), especifica situacions on les persones poden donar el seu consentiment a relacions sexuals "no desitjades". Així, posa l'exemple de situacions on una persona pot consentir a relacions sexuals de jove per pressió social per part dels seus companys o situacions on una persona – especialment pel que fa a les dones – pot consentir a mantenir relacions sexuals amb la seva parella perquè es considera que forma part de la vida "normal" d'una parella casada (West, 2002). Els autors i autores que segueixen aquesta línia consideren doncs que el consentiment és independent de la voluntat o el desig de la persona que està consentint o de les possibles coercions del context social en el qual es troben. El consentiment aquí consisteix simplement en l'acord entre dues persones per mantenir relacions sexuals.

Altres autors i autores, en canvi, diuen que el consentiment ha d'estar donat voluntàriament, i doncs que no és possible donar consentiment sota la presència d'amenaces o coerció. Hall (1998), per exemple, defineix el consentiment com "l'aprovació voluntària del que es fa o es proposa per una altra persona" (Hall, 1998). Similarment, Hickman i Muehlenhard (1999) el defineixen com "la lliure comunicació verbal o no verbal d'un sentiment de voluntat a participar en una activitat sexual" (Hickman i Muehlenhard, 1999: 259). Per poder assegurar aquest consentiment lliure, no només s'ha de considerar la situació específica (si hi havia presència d'alcohol, si hi havia amenaces de violència física, etc.), sinó que també cal considerar el context social on es dona aquest consentiment, i com aquest pot estar influenciat pel context estructural. Gavey (1997) (citada a través de Beres, 2007), per exemple, diferencia entre la coerció social i la coerció interpersonal. La coerció interpersonal es dona quan una

persona coacciona directament una altra per mantenir relacions sexuals. La coerció social, en canvi, ve dels discursos heteronormatius dominants. Així per exemple, l'heterosexualitat compulsiva pot influenciar (o coaccionar) a un home a mantenir relacions sexuals amb una dona tot i que únicament es sent atret per homes. S'haurien doncs de considerar aquestes dues possibles formes de coacció a l'hora de determinar si es va donar consentiment o no. En canvi, MacKinnon (1989) (citada a través de Beres, 2007) va més enllà a l'argumentar que no és possible per a les dones de donar el seu consentiment als homes – independentment de si hi ha el que Gavey anomena coerció interpersonal – a causa de les relacions de poder d'aquests sobre elles. Així, l'autora afirma que els sistemes de patriarcat que assegurin el poder dels homes sobre les dones causen que aquestes no puguin ser mai veritablement lliures per consentir.

Seguint amb aquesta necessitat d'establir les bases per a un consentiment lliure – tot i que sense anar tan lluny com MacKinnon –, el codi penal dels EUA defineix el consentiment com un acord a un comportament específic donat lliurement per part d'una persona competent. La submissió resultant de força, amenaça de força o d'intimidació no és consentiment. També explicita que "totes les circumstàncies contextuais han de ser considerades a l'hora de determinar si una persona va donar el seu consentiment" i que "una persona adormida, inconscient o incompetent no pot donar el seu consentiment" (Legal Information Institute, 2017). El codi penal espanyol, tot i que no té una definició explícita, considera el consentiment de forma similar. Així, a l'hora de parlar dels abusos sexuals, afirma que si el consentiment s'obté gràcies a una situació de superioritat manifesta que disminueixi la llibertat de la víctima o si s'anul·la la voluntat de la víctima per mitjans de drogues o altres substàncies, la persona agressora serà condemnada per abús sexual. Similarment, és assetjament sexual si la víctima no es lliure per dir que no, per exemple si és en un context laboral, docent o de prestació de serveis (Código Penal y legislación complementaria, 2019).

Aquesta necessitat de llibertat en el consentiment també es veu explicitada en la definició de Planned Parenthood, la qual descriu cinc criteris perquè un acte sigui consentit. Així doncs, aquesta institució considera que el consentiment ha de ser abans que tot acordat lliurement. El consentiment és una decisió que ha de ser presa sense manipulació, pressió o sense estar sota la influència de drogues o alcohol. També ha de ser reversible. Tota persona pot canviar d'opinió en qualsevol moment i no es pot considerar el silenci com consentiment. El tercer criteri és que ha de ser informat. Només es pot consentir si se n'és conscient de tots els fets i les intencions de tothom. El consentiment també ha de ser entusiàstic. Les persones han de fer el que volen fer, i no el que s'espera d'elles. Per últim, el consentiment ha de ser específic. El fet de dir que sí a una activitat no implica consentiment en altres activitats o amb altres persones

(Flecha, Tomás i Vidu, 2020). Similarment, el National Sexual Violence Resource Center (NSVRC), considera que el consentiment s'ha d'entendre com "un acord afirmatiu per participar en diverses activitats sexuals o no sexuals. El consentiment és un sí entusiàstic, clarament comunicat i continuat. Un no pot basar-se en interaccions sexuals anteriors i mai hauria d'assumir consentiment" (National Sexual Violence Resource Center, 2015).

Actes comunicatius i consentiment

Seguint amb l'argumentació anterior, entrem en l'anàlisi d'una altra dimensió molt important del consentiment: la comunicació. En la seva teoria sobre els "*speech acts*" (actes de discurs), Austin (1955) (citada a través de Flecha, Tomás i Vidu, 2020) parla de *How to do things with words* (com fer coses amb paraules), explicant com les paraules poden crear realitats. Posa l'exemple d'un casament, on el simple fet de dir que "sí" fa que aquest es faci realitat. És doncs a través d'aquesta comunicació com no només transmetem el consentiment, sinó que el creem. Una altra aportació d'Austin (1962) (citada a través de Flecha i Soler, 2010) a l'anàlisi de la comunicació va ser la distinció entre els actes de discurs locucionaris, illocucionaris i perlocucionaris, proporcionant així una eina d'anàlisi de les relacions entre el significat, la intenció i l'acció resultant dels actes comunicatius. Així, la locució és una expressió amb un significat, la illocució inclou la intenció de la persona que parla i la perlocució l'acció resultant. Seguint en aquesta línia, Habermas (1987) (citada a través de Solares, 1996) va publicar la seva *Teoria de l'acció comunicativa*. En aquesta obra, Habermas distingeix entre (1) les formes d'acció racional orientades a l'èxit i (2) l'acció orientada al *entendimiento* (entesa), l'anomenada "acció comunicativa" (Solares, 1996: 12). Habermas entén aquesta última com el "procés de comunicació de plans d'acció individual per la via d'un acte d'entesa parlat" (Solares, 1996: 13). A través d'aquest, els participants arriben a un acord a través de l'ús conscient del seu saber intuïtiu d'interpretació general de la seva situació i les seves accions. No obstant, Habermas clarifica que aquestes accions comunicatives no han de resultar necessàriament en un "sí", sinó que l'altre participant de la interacció és lliure de reaccionar amb un "no" (Solares, 1996).

També trobem com Searle i Soler (2004) (citats a través de Flecha, Tomás i Vidu, 2020) parlen d'actes "comunicatius dialògics", en els quals tant el context com les conseqüències de la nostra acció comunicativa són importants en el desenvolupament de l'acció. Seguint amb aquest concepte, Flecha i Soler (2010) afirmen que aquesta nova concepció dels actes comunicatius no abasta únicament el llenguatge verbal, sinó que també inclou qualsevol signe de comunicació, com el llenguatge corporal, l'entonació i

els gestos. Marta Soler i Cristina Pulido (2009) defineixen les cinc dimensions que caracteritzen l'anàlisi dels actes comunicatius: (1) el llenguatge verbal (les paraules que utilitzem), (2) el llenguatge no verbal (que inclou qualsevol mena de signe de comunicació, com el to de veu, els gestos, les mirades, els símbols, el llenguatge corporal, les actituds i les accions), (3) el context social de la interacció (és necessari tenir en compte la desigualtat estructural aplicada a les relacions que s'estableixen entre les persones que parlen, la qual ens permet veure si les accions resultants són degudes a decisions preses lliurement o si estan influïdes per la situació), (4) la intenció dels que parlen (cal distingir entre les intencions estratègiques i de poder i les intencions de cerca de consens) i (5) la responsabilitat de la comunicació (prenen una ètica weberiana de la responsabilitat, és a dir, hi ha una importància en el compromís amb el resultat de la interacció i no només la intencionalitat de la persona emissora) (Pulido i Soler, 2009). Són aquestes cinc dimensions dels actes comunicatius els que ens permeten veure clarament si hi ha o no consentiment en una situació determinada.

Així doncs, és important distingir entre les interaccions dialògiques i les interaccions de poder en les relacions humanes. Les interaccions dialògiques es basen en actes comunicatius en els quals hi ha sinceritat i consens sense coaccions. En canvi, les interaccions de poder es basen en actes comunicatius perlocucionaris en els que falta la sinceritat i/o el consens sense coaccions, on l'objectiu principal és produir els efectes desitjats (Flecha i Soler, 2010). Els primers buscarien doncs el consentiment lliure de l'altra persona, mentre que els segons no es podrien considerar consentiment, ja que hi pot haver presència de coaccions o de manipulació (i doncs no seria un consentiment lliure i informat). Aquí, el desig d'imposar (és a dir, els actes comunicatius perlocucionaris) genera relacions de poder mentre que el desig de compartir (actes comunicatius illocucionaris) genera relacions dialògiques. No obstant això, com ja s'ha dit, també cal tenir en compte el context en el qual es produeix aquesta comunicació. Encara que la intenció sigui de buscar un consens, el context estructural i de poder pot portar al fet que l'altra persona es vegi limitada en la seva capacitat de no donar el seu consentiment. En la concepció de les relacions dialògiques cal tenir en compte doncs, que l'estructura en la qual es donen aquestes relacions també genera una interacció de poder, independentment de les intencions dels interlocutors. Així doncs, es considera un acte comunicatiu dialògic aquell que està basat en actes illocucionaris i en el que predominen les interaccions dialògiques (basades en el diàleg amb absència de coaccions), tot i que es té en compte que això es dona sempre en un marc on segueixen existint relacions de poder (Flecha i Soler, 2010). Així doncs, el consentiment només seria possible a través d'actes comunicatius dialògics, els quals permeten un context on es poden complir els requeriments del consentiment (lliure de coaccions interpersonals

i el mínim possible de coaccions estructurals, basat en la comunicació clara i sense cap forma de manipulació).

Seguint amb aquesta línia de la importància de la comunicació (tant la comunicació verbal com altres formes de comunicació), Pineau (1989) defensava una versió del consentiment la qual anomenava *communicative sexuality* (sexualitat comunicativa). Aquesta sexualitat comunicativa assumeix que les persones comuniquen la seva voluntat de participar en activitats sexuals amb els altres. Idealment, aquesta comunicació seria verbal, encara que no és necessari que ho sigui. Així doncs, Pineau especificava que no és necessari que hi hagi una negociació verbal, sinó simplement que hi hagi indicadors que comuniquin el consentiment, els quals poden estar ja dins de les formes en les quals les persones mantenen relacions sexuals. Argumentava que aquesta visió del consentiment mou la responsabilitat des de les dones – les quals han de demostrar que van resistir-se adequadament a l'activitat sexual – cap als homes, els quals haurien de mostrar que van obtenir el consentiment de la dona (Beres, 2007). Malgrat la utilitat d'aquesta definició, cal mencionar com aquesta representa un altre exemple de la vinculació entre el gènere i el consentiment del qual parlava Beres (2007), on s'associa el fet de donar el consentiment a les dones i el fet de rebre el consentiment als homes. Així doncs, tot i que les estadístiques mostren clarament en les agressions sexuals les víctimes són sobretot a dones i els agressors els homes, el concepte de consentiment en si no ha d'estar inherentment subjectat a una vinculació amb el gènere, sinó que ha d'estar present en totes les relacions, independentment del gènere dels participants, i doncs hauria de tenir una definició independent del gènere.

Una lluita de dones i homes

L'autora feminista bell hooks segueix amb aquesta línia de Pineau, considerant que la responsabilitat no només ha de caure sobre les dones, sinó que també cal donar part de la responsabilitat als homes. Així, en *El feminismo es para todos*, exposa que el potencial transformador de la presa de consciència del sexisme no només ha de quedar-se en les dones. hooks afirma que els homes no són el problema, sinó que aquest recau en el patriarcat. No obstant, els homes han de pensar críticament la seva situació de privilegi que aquest sistema els hi atorga. A més, l'autora afirma que tant els homes com les dones han de pensar críticament com reproduïxen la dominació masculina del patriarcat – ja que no només són els homes els que el perpetuen – i s'han d'adonar del seu sexisme. És vital aquesta presa de consciència de tots i totes per poder arribar a erradicar aquest sistema dominant (hooks, 2000/2017). Si traslladem això a l'àmbit de

l'educació sobre el consentiment, el que extraïem és que no s'ha d'educar únicament a les dones per evitar que siguin agredides sexualment com s'ha fet fins ara – gran part dels programes de prevenció de violació s'han centrat en programes d'autodefensa per a les dones (Borges, 2008) –, sinó que també cal educar als homes perquè siguin conscients de la seva posició de privilegi i de poder i doncs la tinguin en compte a l'hora de considerar si la persona amb la qual estan pot donar lliurement el seu consentiment o no. Un altre element que hooks aporta a aquesta defensa de l'educació general és que "els homes han d'alliberar-se de la suposició sexista de què la sexualitat de les dones existeix per servir i satisfer les seves necessitats" (hooks, 2000/2017: 118) . Així, l'autora afirma que el respecte mutu és essencial per una pràctica sexual alliberadora, així com la convicció de què "el plaer sexual i la satisfacció s'aconsegueixen millor en un context d'elecció i acord" (hooks, 2000/2017: 118). Per últim, hooks també ressalta la importància d'una educació en edats primerenques per evitar la violència cap a les dones, parlant d'una "criança feminista", per tal de generar processos de socialització que evitin la reproducció de la violència a nivell general. Parla també d'una criança lliure de sexisme, el qual representa l'esperança de les dones per un món en el qual no és necessari el moviment anti sexista. Així, hooks ressalta com la infància ha sigut un dels camps de treball fonamentals del moviment feminista radical contemporani (hooks, 2000/2017). hooks parla així d'una educació de masses, on no només s'educa a les dones sobre la seva situació (tot i que aquesta educació també resulta fonamental), sinó que també s'educa als homes perquè prenguin consciència de la societat patriarcal en la qual viuen, així com de la seva posició de privilegi dins d'aquesta. A més, aquesta educació és encara més interessant si forma part de la socialització dels infants.

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Per veure l'estat de la qüestió doncs, s'ha fet una sistematització de les aportacions que s'han fet a l'educació en el consentiment, a través de les iniciatives ja existents, així com algunes propostes que encara no han estat aplicades a gran escala. Així, per una banda s'han analitzat les iniciatives i propostes, així com els seus impactes en el cas que s'hagi dut a terme algun estudi. Aquestes iniciatives consisteixen principalment en actuacions en universitats, tot i que també s'analitzen propostes per a escoles o campanyes per al públic general. Són principalment iniciatives situades als Estats Units o al Canadà. Per l'altra banda, s'han analitzat les adaptacions necessàries per a una educació des de la infància fins als 18 anys. A partir d'aquestes anàlisis, es proposa donar una concepció simple del consentiment a edats primerenques i anar afegint matisos, parlant de les complexitats del consentiment a mesura que van madurant els i les alumnes. Al tractar-

se principalment de propostes nord-americanes, s'ha dividit l'alumnat segons les etapes escolars dels Estats Units, començant des dels 0 anys fins al final de *high school* (als 18 anys).

Iniciatives existents i el seu impacte

Segons un estudi realitzat pel Departament de Justícia dels Estats Units, tot i que moltes universitats ofereixen serveis de suport a les víctimes d'assetjaments sexuals, molt poques universitats proporcionen una formació sobre l'assetjament sexual en general, ni sobre el consentiment en concret. De fet, segons aquest informe, només un 40% de les universitats tenen algun tipus de programa educatiu que parli sobre l'assetjament sexual. A més, dels pocs programes que sí que parlen d'assetjament sexual en les universitats, la majoria són programes destinats a l'alumnat que té algun càrrec a la universitat (seguretat en el campus o els anomenats *resident advisors*), així com al professorat i al personal de la universitat, però no a l'alumnat en general (Karjane, Fisher i Cullen, 2005).

Si mirem les escoles, la situació és encara pitjor en termes d'educació sobre el consentiment. Segons Sharon Lamb – professora del departament d'assessorament i psicologia escolar a la universitat de Massachusetts, Boston – en les escoles hi ha només dues opcions d'educació sexual i cap de les dues proporcionen una educació completa i rellevant. Per un costat, hi ha l'opció que consisteix en ensenyar els valors de l'abstinència (*abstinence-only education*) – és a dir, fomentar que els i les alumnes no mantinguin relacions sexuals (Fields, 2013). Aquesta opció ignora doncs per complet el fet que els joves sí que tenen relacions sexuals. En aquesta línia d'educació, doncs, clarament no es parla del consentiment, i encara menys es proporciona una explicació adaptada a la situació de l'alumnat. L'altra opció que descriu Lamb és l'educació sexual exhaustiva (*comprehensive sex education*), la qual ha “sobreinvertit en la ciència i la salut” (p.40). Aquesta segona opció consisteix doncs en explicar la reproducció sexual des d'una perspectiva biològica, ignorant per complet l'aspecte emocional o les conseqüències que poden tenir les relacions sexuals en les persones més enllà de les purament biològiques. Naturalment, doncs, en cap de les dues opcions – i per tant en cap escola dels Estats Units – es parlaria del consentiment i de l'assetjament sexual (Fields, 2013). Aquest fenomen es pot comprovar clarament amb les xifres de l'estudi realitzat per Weissbourd et al. (2018) per a la Universitat Harvard, on es van entrevistar a més de 3.000 joves i estudiants de secundària. En línia amb les xifres ja mencionades sobre les converses amb els pares i mares, pràcticament la meitat dels entrevistats i

entrevistades van declarar que mai havien tingut una conversa amb una persona adulta de l'escola sobre la "importància de no pressionar a algú per tenir relacions sexuals amb tu" (48%), la "importància de no continuar demanant a algú que tingui relacions sexuals després que hagin dit que no" (50%) o la importància de no tenir relacions sexuals amb "algú que està massa intoxicat o incapaç de prendre decisions sobre les relacions sexuals" (46%) (Weissbourd et al., 2018).

No obstant, tot i aquesta manca en el sistema escolar i universitari, existeixen alguns exemples puntuals de programes o escoles on sí que s'adreça la qüestió de l'assetjament sexual i la importància del consentiment.

Programes d'intervenció del bystander (l'observador)

Tot i no parlar explícitament del consentiment, cal incloure un breu apartat sobre els programes d'intervenció de l'anomenat *bystander* (la persona que està present però que no és un dels participants). Els programes d'intervenció del *bystander* posen l'èmfasi en dotar als i les joves amb les habilitats i competències per intervenir (de forma segura) quan observen comportaments que poden portar a violència sexual o de parella. Aquests programes tenen dos objectius principals: (1) augmentar la probabilitat de què s'interrompin certes instàncies potencialment violentes o abusives i (2) contribuir a fomentar entorns de solidaritat i comunitat per descoratjar comportaments agressius o de menyspreu contra les dones. Es basa en la premissa de què tant els homes com les dones tenen la capacitat (i la responsabilitat) d'intervenir quan observen comportaments relacionats amb la violència sexual i de parella, així com en la premissa de què quan els membres d'una comunitat ignoren o no actuen en situacions de violència, el que fan és reforçar aquest comportament (Storer, Casey i Herrenkohl, 2016). Apareixen aquí doncs dos conceptes dels quals parlava bell hooks (2000/2017). Per una banda, apareix la idea de crear un món sense sexisme a través d'educar a les persones – en aquest cas utilitzant l'educació per fomentar un entorn intolerant del sexisme i la violència sexual i/o de parella. Per l'altra banda, també apareix el concepte de la "responsabilitat". Més concretament, el fet que la responsabilitat no només ha de caure sobre les dones que estan sent agredides, sinó també ha de caure sobre la resta de persones (en aquest cas els *bystanders*). Cal educar a la població en general perquè aquesta responsabilitat sigui compartida per tothom, i no només siguin les dones les quals estan en aquesta lluita.

Aquests *bystanders* que prenen aquesta decisió d'intervenir en la situació es converteixen en els anomenats *upstanders* (Graeff, 2014). En un estudi sobre l'assetjament cibernètic en les escoles, Graeff (2014) distingeix tres tipus de resposta

upstander. Els “*upstanders* intervencionistes” són els que intervenen directament en la situació. Els “*upstanders* que depenen d’adults” són els que busquen a un adult perquè intervingui o els hi digui com actuar. Per últim, els “*upstanders* que recullen informació” el que busquen és entendre perquè s’està donant la situació abans d’intervenir (Graeff, 2014). A més, aquests *upstanders* no es limiten a situacions d’assetjament virtual. L’Oficina d’Educació i Resposta per Assetjament Sexual i Abús de Parella (SARA) de la Universitat de Stanford afirma que els *upstanders* suposen un element vital en la prevenció de la violència sexual i de parella. Així doncs, ofereixen formacions sobre com intervenir en aquestes situacions, per tal de crear una cultura a Stanford on “els *bystanders* es converteixen en *upstanders* que estan involucrats activament en la prevenció de la violència, adonant-se que tots som responsables els uns dels altres, a més de ser responsables de nosaltres mateixos” (Office of Sexual Assault & Relationship Abuse Education & Response, s.d.).

Els programes d’intervenció del *bystander* – els quals promouen que els *bystanders* intervinguin i es converteixin en *upstanders* – semblen prometedors. Un programa efectuat per Banyard, Moynihan i Plante (2007) (citada a través de Gidycz, Orchowski i Berkowitz, 2011) va resultar efectiu en reduir els mites sobre la violació (*rape myths*) i en augmentar el coneixement sobre l’assetjament sexual i la confiança dels participants per intervenir en una situació que pogués portar a assetjament sexual. Els participants de l’estudi també van mostrar-se significativament més propensos a actuar si es trobaven en situació de *bystander* en el seguiment al cap de dos mesos.

Cas d’Ontàrio

En algunes de les províncies del Canadà, ja fa dues dècades que ensenyen educació sexual en les escoles dins del marc d’una assignatura anomenada Educació física i per la salut. Si prenem el cas d’Ontàrio, per exemple, la introducció d’aquesta assignatura en el currículum es va fer en 1998. Aquesta assignatura està dedicada a desenvolupar les competències físiques, comunicatives i socials de l’alumnat (Save the Children, 2017). Així, en aquesta assignatura es tracten una gran varietat de temes, entre els quals es troben la salut reproductiva, les relacions interpersonals, les orientacions sexuals, la protecció sexual i el consentiment (Govern d’Ontàrio, 2019). Aquesta assignatura es troba tant en les escoles com en els instituts, començant l’educació sexual de l’alumnat de primer de primària. El seu principal objectiu és que els i les alumnes puguin utilitzar tot el coneixement adquirit per prendre decisions encaminades cap a la salut i el benestar. A més, l’assignatura es complementa amb materials i informació per també involucrar als pares i a les mares (Save the Children, 2017).

És interessant veure com adapten el contingut de l'assignatura a l'edat de l'alumnat i van progressant a mesura que aquests van creixent i madurant. Així, el concepte de consentiment s'introdueix des del primer curs. Els i les alumnes més joves aprenen les parts del cos, comencen a entendre com funcionen els seus cossos i desenvolupen les habilitats per a mantenir relacions sanes, les quals inclouen una comprensió del consentiment i de la necessitat de respectar als altres (Govern d'Ontàrio, 2019). Inicialment utilitzen una concepció del consentiment més simple, basat principalment en el llenguatge verbal i fixant-se únicament en la conversa mateixa. És a mesura que van passant els cursos que es van introduint els matisos. Introdueixen doncs la importància de tenir en compte el llenguatge no verbal. També introdueixen la importància del context en el qual es dona la interacció, tant en l'àmbit interpersonal (si hi ha presència d'alcohol, etc.) com a nivell més estructural o del context en el qual viuen (la influència de les imatges sexistes en la pornografia, les desigualtats de poder entre els participants, etc.). Comencen doncs amb una definició més simple del consentiment i es van apropant a poc a poc a un consentiment que només és possible a través dels actes comunicatius dialògics que descriuen Flecha i Soler (2010).

Sexual Assault Voices Of Edmonton (SAVE)

Sexual Assault Voices of Edmonton o SAVE és una organització sense ànim de lucre basada en la Universitat d'Edmonton, Canadà. Creada com a resposta a l'augment de denúncies d'assetjaments sexuals relacionats amb l'alcohol a Edmonton, SAVE crea campanyes que responsabilitzen als agressors i no a les víctimes d'assetjament sexual, consciencien a la població, desmenteixen idees errònies comunes sobre l'assetjament sexual i les violacions i lluiten contra la culpabilització de les víctimes (Sexual Assault Voices of Edmonton, s.d.).

En 2010 van crear la campanya publicitària *Don't Be That Guy* (No siguis aquell home), on mostraven imatges de noies intoxicades amb el missatge "sexe sense consentiment = assetjament sexual" per conscienciar sobre la relació entre el consum d'alcohol i el consentiment – o més ben dit, la falta de consentiment. En 2012, van crear una segona campanya on van incloure situacions més diverses, així com relacions del mateix sexe (Sexual Assault Voices of Edmonton, s.d.). Al llarg de la seva campanya doncs, es poden trobar quatre de les cinc dimensions de la definició del consentiment de Planned Parenthood (Flecha, Tomás i Vidu, 2020). (1) Ha de ser lliure, i doncs no és consentiment si hi ha presència d'alcohol ("No és sexe... quan està borratxa. Sexe amb algú incapaç de donar el seu consentiment = assetjament sexual"). (2) Ha de ser reversible, i doncs si una persona canvia d'opinió, revoca el seu consentiment ("No és sexe... quan canvia

d'opinió. Sexe sense consentiment constant = assetjament sexual"). (3) Ha de ser entusiàstic, només és consentiment si és voluntari ("No és sexe... quan no ho vol. Sexe sense consentiment voluntari = assetjament sexual"). (4) Ha de ser específic, el fet de dir que sí a una activitat no implica consentiment en altres ("Només perquè l'has ajudat a arribar a casa...no vol dir que pots fer el que vulguis. Sexe sense consentiment = assetjament sexual"). La cinquena dimensió, el fet que el consentiment ha de ser informat, no apareix en la seva campanya ni en la definició del consentiment que donen seguint la llei del Canadà (Sexual Assault Voices of Edmonton, s.d.). Per últim, també és interessant destacar el fet que inclouen relacions no heterosexuales en la seva campanya, fent un primer pas per trencar amb la relació espontània entre el consentiment i el gènere que descriu Beres (2007). Això no obstant, en tots els pòsters on la relació era heterosexual, l'agressor (o el possible agressor) era l'home i el llenguatge utilitzat descrivia a la dona sempre com la persona que dóna o no el seu consentiment.

Aquestes campanyes van ser tan populars que es van utilitzar arreu de Canadà i en altres parts del món. Segons *The Globe and Mail*, el nombre d'assetjaments sexuals va disminuir en un 10% a Vancouver – la primera disminució en varius anys – després de penjar els pòsters per tota la ciutat (Matas, 2012). La pàgina web de SAVE també proporciona informació sobre el consentiment tal com està definit en el codi penal del Canadà, així com materials i enllaços per informar-se sobre el consentiment i assetjaments sexuals. També tenen informació sobre la seva campanya per a conscienciar sobre compartir imatges sense consentiment, així com recursos per a les persones a qui els hi ha passat (Sexual Assault Voices of Edmonton, s.d.).

Sexual Harassment And Rape Prevention Program (SHARPP)

SHARPP (o Sexual Harassment And Rape Prevention Program) és un programa basat en la Universitat de New Hampshire, Estats Units. Es va fundar en 1978 com una resposta *grassroots* a la violència sexual a la universitat. És un programa dedicat a proporcionar serveis sense cost i confidencials a les víctimes de violència interpersonal (violència sexual, abús en una relació, assetjament sexual, abús infantil i persecució), així com a proporcionar educació, divulgació i formació sobre aquests temes, juntament amb consentiment, intervenció del *bystander* i relacions sanes amb la comunitat. Els programes de prevenció, les formacions i els tallers proporcionen educació per l'alumnat, el professorat i el personal de la universitat sobre temes relacionats amb la violència sexual, abús en les relacions, assetjament sexual, consentiment, la cultura de la violació i intervenció del *bystander*. Aquests programes es duen a terme per educadors formats en prevenció de violència i es realitzen en les residències estudiantils,

classes, en sororitats i fraternitats, programes atlètics i organitzacions estudiantils, a més d'estar disponibles per al professorat i el personal universitari (Sexual Harassment And Rape Prevention Program, s.d.). En la pàgina web de SHARPP, especifiquen que l'alumnat de la Universitat de New Hampshire ha de respectar la llei estatal de New Hampshire, la qual declara que "el consentiment no es pot donar si: la víctima està sent forçada físicament, amenaçada, coaccionada, incapacitada per drogues o alcohol; quan la víctima dóna indicacions verbals o no verbals de què no vol contacte sexual; o si la persona agressora té autoritat sobre la víctima" (Sexual Harassment And Rape Prevention Program, s.d.). A partir d'aquí, especifiquen més matisos en la definició del consentiment, el qual els permet apropiarse més al que Pulido i Soler (2009) descriuen com a necessari en els actes comunicatius perquè hi hagi consentiment. Així, mentre que la llei estatal ja parla del llenguatge verbal i no verbal i del context social de la interacció, SHARPP afegeix que el consentiment s'ha de basar en el "desig de compartir" certes activitats sexuals (el que vindria a ser la intenció dels que parlen) i que cal tenir en compte les possibles conseqüències de l'acte (responsabilitat de la comunicació, hi ha un compromís amb el resultat de l'acció) (Sexual Harassment And Rape Prevention Program, s.d.).

Aquest programa no s'ha avaluat sistemàticament i per tant no es pot afirmar una clara efectivitat. No obstant això, Borges (2008) va realitzar un estudi sobre l'efectivitat de programes d'educació sobre el consentiment. En aquest, un dels programes estudiats va consistir en una presentació anomenada Consent 101, la qual va ser proporcionada per SHARPP. Aquest estudi va trobar que els grups que havien seguit un programa – inclòs aquest programa de SHARPP – mostraven un coneixement més complet del consentiment després de les sessions en comparació amb el grup de control (Borges, 2008).

It's On Us

It's On Us és una iniciativa fundada en setembre de 2014 pel president Obama. Es va crear seguint les recomanacions del White House Task Force to Prevent Sexual Assault (Comissió de treball de la Casa Blanca per prevenir les agressions sexuals), la qual parlava de la importància d'implicar a tothom en la conversa sobre la prevenció de les agressions sexuals. Des de la seva creació, més de 550 universitats han celebrat més de 5.500 esdeveniments educatius sota la bandera de It's On Us. El seu principal objectiu és lluitar contra les agressions sexuals en les universitats a través d'educar a joves alumnes (centrant-se en els homes) i canviar la cultura de la universitat. Per fer això, ensenyen programes de prevenció basats en intervenció del *bystander*, educació sobre el

consentiment i suport a les víctimes, formen a la “nova generació” d’organitzadors estudiantils i difonen campanyes a gran escala (It’s On Us, s.d.). Torna a aparèixer aquí doncs l’aportació de bell hooks d’educar a joves amb uns certs valors per canviar la cultura i crear un nou món – tot i que aquí no parlen d’educació infantil com defensa hooks. Així doncs, cal educar a les masses, incloent-hi també als homes, per poder lluitar contra les conductes sexistes – en aquest cas específicament les agressions sexuals. No es tracta d’ensenyar a les dones com evitar aquestes situacions, sinó que es tracta d’educar a la població (aquí la població universitària) en general per poder erradicar aquests tipus de conductes (hooks, 2000/2017).

També proporcionen en la seva pàgina web materials educatius sobre intervenció del *bystander*, material per a la conscienciació sobre l’assetjament sexual i el consentiment i material educatiu sobre com millor donar suport a les víctimes (It’s On Us, s.d.).

End Rape On Campus (EROC)

End Rape on Campus es va crear en 2013 per un grup d’alumnes i professors/es per respondre a la necessitat nacional de formalitzar i centralitzar el treball relacionat amb les agressions sexuals en les universitats. Així docs, treballa per posar fi a la violència sexual a la universitat a través de suport directe a les víctimes i a les seves comunitats, prevenció a través de l’educació, i amb la reforma de polítiques tant a nivell universitari com a nivell local, estatal i federal. La prevenció a través de l’educació consisteix en la formació i la creació de materials per al personal universitari, l’alumnat, grups i individus sobre com prevenir les agressions sexuals i donar suport a les víctimes, així com en donar informació sobre els drets dels estudiants sota les lleis federals i estatals aplicables. EROC també proporciona formació mediàtica a periodistes sobre com parlar sobre temes relacionats amb la violència sexual, alhora que advoquen per polítiques i legislació sobre agressions sexuals i la violència interpersonal que siguin justes i equitatives. Donen suport a reformes que garanteixin un suport holístic a les víctimes, així com estàndards de consentiment afirmatiu per a tot l’estat (End Rape On Campus, s.d.). Tot i que no tenen una definició explícita del consentiment, és possible veure la seva concepció del consentiment a través de la llei del consentiment afirmatiu de Califòrnia, la qual tenen com a exemple d’èxit en la seva pàgina web. Així, aquesta llei defineix que el consentiment és un acord voluntari, afirmatiu i conscient per participar en una activitat sexual. També especifica que aquest consentiment pot ser revocat en qualsevol moment i que una relació anterior no implica consentiment en el present. La coacció o l’amenaça de força no pot ser utilitzada per rebre consentiment, ni tampoc pot donar consentiment una persona intoxicada per drogues o alcohol. Per últim, també

especifica que el consentiment pot ser verbal o no verbal (End Rape On Campus, s.d.). Tot i ser una definició bastant completa del consentiment, es podria reclamar la falta de consideració dels contextos més estructurals. Així, mentre parlen de la coacció interpersonal, citant la utilització de força física o la coerció, en cap moment es mencionen les relacions de poder o el context estructural en el qual ens trobem, factors que Flecha i Soler (2010) consideren imprescindibles perquè hi hagi comunicació dialògica i doncs imprescindibles perquè hi hagi la possibilitat d'un consentiment realment lliure.

En la seva pàgina web també proporcionen materials educatius sobre les lleis rellevants, així com un mapa per a promocionar transparència sobre la violència sexual en les universitats. El mapa – anomenat el *Campus Accountability Map* o mapa de rendició de comptes de les universitats – mostra informació sobre les polítiques d'investigació de les agressions sexuals, els esforços de prevenció i els recursos de suport de les víctimes disponibles en cada institució (End Rape On Campus, s.d.).

Proposta de Sharon Lamb

En el seu llibre *Sex Ed For Caring Schools*, Sharon Lamb (citada a través de Fields, 2013 i Roberts, 2018) fa una crítica al currículum actual d'educació sexual als Estats Units i dona les bases per crear-ne un de nou. Lamb defensa la inclusió d'una perspectiva més ètica en les classes d'educació sexual. Considera que s'ha de concebre els i les adolescents “com a futurs ciutadans/es, com persones preparades per entendre el que està en joc en el seu tracte amb les altres persones i amb les seves actituds i la manera en què entenen el sexe i les relacions sexuals, des d'una perspectiva no només personal sinó també social i moral”(p.18) (Roberts, 2018). Lamb argumenta que s'ha d'ensenyar aquesta dimensió ètica a través de l'educació filosòfica. Defensa lectures que incloguin filòsofs clàssics, democràtics i feministes – com per exemple Plató, Aristòtil, Augustine, Immanuel Kant, John Dewey o Nel Noddings – per parlar de les qüestions ètiques de la sexualitat amb l'alumnat. Aquestes lectures i el fet de treballar amb filòsofs ajudaran, segons Lamb, a establir la sexualitat com una preocupació integral en el currículum escolar, a afirmar la importància intel·lectual d'estudiar la sexualitat i a empènyer l'educació de la sexualitat més lluny de la intervenció i cap al *inquiry* (al qüestionament). Argumenta que fins ara, en canvi, la recerca i l'educació has emfatitzat massa sobre la intervenció i tracten la sexualitat com un tema principalment relacionat amb la salut i la biologia (Fields, 2013).

Diferències segons etapes educatives

La majoria de la literatura sobre l'assetjament sexual mira aquest fenomen en l'entorn adult: llocs de treball o universitats (Fineran i Bennett, 1998). Així, hi ha hagut pocs estudis específics de l'assetjament sexual a les escoles. No obstant això, en un estudi realitzat per la Fundació per l'Educació de l'Associació Americana de Dones Universitàries, van trobar que 87% de les nenes i 71% dels nens dels instituts estudiats declaraven haver estat assetjats sexualment per un alumne o exalumne a l'escola (Fineran i Bennett, 1998). A més, l'AAUW i el PCSW (Permanent Commission on the Status of Women) van trobar que els i les alumnes que patien assetjament sexual a l'escola declaraven més absentisme escolar, una reducció de la concentració i menys participació a classe. També declaraven símptomes físics, entre els quals estaven l'alteració del son i canvis en la gana. A més, declaraven sentir-se enfadats, molestos i amenaçats per l'assetjament sexual, el qual contribuïa a una baixa autoestima i confiança (Fineran i Bennett, 1998).

Així mateix, s'estima que a Espanya entre un 10% i un 20% de la població ha patit algun tipus d'abús sexual en la seva infància. A més, l'11,9% de les persones que abusen de nens i nenes són elles mateixes joves de menys de 20 anys (Save the Children, 2017). El coneixement del consentiment i de la seva importància és clarament una qüestió que no només és necessària per a les persones adultes, sinó que afecta a totes les edats. De fet, seria possible argumentar que l'educació sobre temes relacionats amb el consentiment és inclús més necessària a edats primerenques que a persones adultes. Save the Children afirma que "integrar l'educació sexual i afectiva des d'edats primerenques en la formació regulada reduiria l'abús i resultaria en adolescents més ben preparats per establir relacions basades en el respecte" (Save the Children, 2017:20). Aquestes relacions basades en el respecte mutu són, segons hooks, essencials per una pràctica sexual alliberadora, pel qual és vital aquesta educació, especialment si forma part de la socialització d'infants, els quals ja creixeran amb aquests valors integrats (hooks, 2000/2017). De fet, s'ha mostrat que en països on tenen extensos programes de prevenció de l'abús sexual a través de la formació de nens i nenes, les probabilitats de patir abusos es redueixen fins a la meitat (Save the Children, 2017). No obstant, no es pot ensenyar de la mateixa forma a alumnes de primer de primària que a alumnes de batxillerat.

El concepte de consentiment no és una idea extremadament complexa: és la idea que hem de respectar els límits dels altres. Aquesta idea fonamental del consentiment – el respecte als altres – és doncs una idea que es pot ensenyar perfectament a l'alumnat més jove, sense necessitat d'entrar en qüestions de sexe o d'assetjaments sexuals

(Tatter, 2018). Adaptar el contingut per a les edats de l'alumnat és fonamental. La Fundació Vicki Bernadet, per exemple, proporciona formacions amb conceptes més simples a l'alumnat de primària (saber distingir entre els secrets bons i els secrets dolents, aprendre a comunicar allò que agrada o no agrada, etc.) a partir d'un vocabulari simple, el qual introdueixen a través d'un conte. Així, introdueixen les situacions abusives i ofereixen eines per a la protecció i la comunicació a l'alumnat una vegada són més madurs i madures, en el cicle superior de primària. No és fins a les formacions dedicades a l'alumnat de secundària on introdueixen la problemàtica de l'abús sexual infantil, fomentant la discussió i el debat reflexiu per part de l'alumnat (Fundació Vicki Bernadet, s.d.). Similarment, Save the Children proposa ensenyar a l'alumnat més jove els comportaments de forma més explícita (que és el correcte i el que s'ha de fer, el que evitar, etc.) i deixar el contingut més abstracte i reflexiu per a edats més avançades (Save the Children, 2017).

Explicar l'alumnat més jove el que és el consentiment els pot ajudar no només a estar més protegits de situacions on serien més vulnerables, sinó que també a entendre els límits de les persones i a declarar els seus propis límits. Permet establir les bases per a futures relacions sexuals més sanes, així com assegurar un entorn de classe més segur i positiu en el present (Tatter, 2018). Així, l'Associació Magrana, una associació dedicada a fer cursos i xerrades d'educació sexual i de prevenció de violència masclista, afirma que "la clau és treballar l'educació sexual des dels 0 anys" (Vicens, 2018). Així mateix, Harvard Graduate School of Education proposa una educació sobre el consentiment des de l'educació infantil (*early education*, tota l'educació abans dels 6 anys) fins als alumnes de *high school* (els i les alumnes de 14 a 18 anys).

Early education (de 0 a 5 anys)

A aquesta edat, no cal introduir la sexualitat i l'assetjament sexual per començar a parlar de la noció del consentiment. El que es pot fer, en canvi, és introduir paraules simples i fàcils d'entendre i crear un "vocabulari compartit" que puguin utilitzar i entendre fàcilment. Així per exemple, es pot introduir els conceptes de cos, espai i tocar, per tal d'explicar com respectar els límits dels companys/es i com expressar els seus propis límits. S'ensenyava per exemple com dir "És el meu cos" si l'alumne no vol una abraçada i alhora ens assurem que els companys/es entendran el que està dient i ho respectaran (Tatter, 2018). No és doncs necessari introduir el concepte mateix de consentiment, sinó que del que es tracta és d'assentar les bases del consentiment i del respecte dels límits a través d'un vocabulari més simple i assequible a l'alumnat d'aquestes edats. Es presenta aquí una concepció del consentiment com a comunicació verbal, on el simple

fet de dir que sí o no fa que hi hagi consentiment o no – són les paraules que creen realitats d'Austin (1995) (citada a través de Flecha, Tomás i Vidu, 2020). Així mateix, a Califòrnia, en les guies pels currículums dels infants en aquesta edat, s'estableix que els i les alumnes han d'aprendre que tenen el dret a determinar qui pot tocar els seus cossos i quan el poden tocar – inclús quan es tracta dels seus pares, mares o tutors legals. A més, cal ensenyar com definir els seus límits i com respectar els límits dels altres. Introdueixen així el concepte del consentiment, tot i que no utilitzen la paraula "consentiment" per a fer-ho (California Department of Education, 2019).

A més d'aquests conceptes bàsics, és necessari assentar les bases socioemocionals que permetran a l'alumnat entendre els seus propis sentiments, els sentiments dels altres, i que permetran assentar les bases del respecte més clarament. L'estudi realitzat pel Centre d'Excel·lència pel Desenvolupament de la Primera Infància sobre la prevenció de la violència (Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008) mostra clarament aquesta necessitat. Així, segons aquest estudi, l'època preescolar és un període crític per ensenyar als infants els principis bàsics d'una interacció social: compartir, compromís, cooperació i la comunicació verbal. El desenvolupament d'aquestes habilitats socials permeten als infants aprendre a obtenir el que volen alhora que respecten els altres, evitant així els conflictes. És vital doncs que els i les alumnes d'aquestes edats aprenguin a "identificar les seves emocions i les dels altres", alhora que aprenen a "expressar les seves emocions" (Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008: 11). El que és més, aquestes edats, especialment els primers tres anys de vida, són de gran importància pel creixement i el desenvolupament de certes àrees del cervell que són decisives perquè els nens arribin a socialitzar-se "de manera normal" (Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008: 19), com per exemple l'habilitat per esperar, parlar o buscar solucions als problemes. En aquestes edats doncs, és vital que els pares i mares, juntament amb els altres adults de l'entorn dels infants, fomentin aquests comportaments "prosocials" (Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008: 14), els quals els porten a tindre interaccions socials positives (Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008).

Per últim, una vegada interioritzats aquests conceptes bàsics, s'ha de passar a aplicar-los a la pràctica, per tal d'aconseguir que els i les alumnes no només entenguin el concepte bàsic del consentiment (tot i no necessàriament la paraula), sinó que també l'apliquin en tots els seus entorns. Per una banda, com ja s'ha dit, cal fomentar que l'alumnat expressi les seves emocions clarament. A més d'aquest foment de les habilitats socials, doncs, és vital posar aquestes habilitats a la pràctica, per tal que els i les alumnes sentin la confiança per poder declarar quan no s'han respectat els seus límits, i alhora sàpiguen veure clarament quan els seus companys i companyes no estan donant el seu consentiment. A Califòrnia, la guia pel currículum d'Educació per la salut

(*Health Education*), per exemple, recomana utilitzar animals o peluixos per tal de practicar aquest respecte pels límits dels altres. Una altra forma de practicar el consentiment que proposa és fomentar que l'alumnat practiqui demanar permís per fer una abraçada als seus companys i companyes o al professorat i recordar-los que cal demanar permís si veuen que algun alumne està a punt d'abraçar algú sense haver preguntat (California Department of Education, 2019).

A més, seguint en aquesta línia d'aplicar els coneixements a la pràctica, és vital que els adults de l'entorn dels infants exemplifiquin i apliquin el consentiment quotidianament per tal de garantir una bona assimilació i utilització del consentiment. Així, de la mateixa manera que els infants amb pares i/o mares que utilitzen els càstigs físics tenen més propensió per mostrar agressió física (Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008), els infants que veuen una utilització constant del consentiment en el seu entorn interioritzen aquest concepte i acaben utilitzant-lo en el seu dia a dia. A més, seguint en la línia del desenvolupament del seu cervell, és important remarcar que "les experiències repetitives enforteixen les connexions en el cervell i reforcen aquest aprenentatge" (Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008: 21). És doncs responsabilitat de totes les persones adultes aplicar aquestes bases del consentiment de forma constant per tal de garantir una millor assimilació d'aquest concepte en els infants del seu entorn. El Departament d'Educació de Califòrnia ressalta la contradicció entre ensenyar als infants, la importància de respectar els límits dels altres mentre que els obliguem a donar-se les mans per fer un cercle, per exemple (California Department of Education, 2019). No només és important el fet d'ensenyar la importància del respecte dels límits de les persones, sinó que també és necessari aplicar aquests valors de forma constant i sistemàtica per tal de reforçar aquesta importància.

Elementary school (de 6 a 10 anys)

A aquesta edat, ja es pot començar a introduir el concepte de consentiment en si, sense necessàriament parlar de sexe o d'agressions sexuals. No cal basar-se únicament en exemples específics de situacions, sinó que els i les alumnes ja són prou madurs i madures per poder parlar del concepte de forma més abstracte (tot i que també és interessant relacionar-ho amb exemples i situacions de la vida real). Es pot parlar sobre què significa donar consentiment, de quines formes es pot expressar el consentiment i què dir quan no vols donar consentiment. A més, a aquesta edat els i les alumnes ja comencen a tenir algun coneixement sobre alguns aspectes del consentiment, pel qual és interessant tenir-ho en compte i debatre a partir del que ja coneixen (Tatter, 2018). En el currículum d'Ontàrio, el qual introdueix l'assignatura d'Educació física i per la salut

a aquesta edat, requereix que l'alumnat de segon de primària acabi el curs coneixent el concepte de consentiment, així com mostrant la capacitat de defensar-se i defensar els altres (dir que no, establir els seus límits clarament, respectar el dret dels altres a dir que no, informar a alguna persona adulta sobre comportaments contraris al consentiment, etc.) (Govern d'Ontàrio, 2019).

A més, ja són prou grans per entendre que hi ha més matisos en el consentiment que el simple sí o no del que s'hauria parlat fins ara. És aquí doncs on podem introduir el concepte de la comunicació no verbal i la importància dels gestos, el to de veu, les mirades, etc. Ens apropem doncs, de mica en mica, a una concepció del consentiment basada en els actes comunicatius dialògics, els quals inclouen qualsevol mena de signe de comunicació, no únicament la comunicació verbal (Flecha i Soler, 2010). Una bona estratègia podria ser actuar una situació on la persona està visiblement incòmoda, tot i que no diu explícitament que no, i fer entendre als alumnes que, malgrat la falta d'un "no" verbalitzat, no hi ha consentiment.

Middle school (de 11 a 13 anys)

Segons les dades de la CDC (2016), en 2015, 3,9% de l'alumnat dels Estats Units havia tingut la seva primera relació sexual abans dels 13 anys. A més, aquest percentatge augmentava a l'hora de parlar dels nois (5,6%), i arribava fins a 8,3% de l'alumnat en l'estat de Mississipi (13,3% per als alumnes de sexe masculí) (Centers for Disease Control and Prevention, 2016). Així doncs, de la mateixa manera que en l'etapa anterior cal tenir en compte el que els i les alumnes poden començar a saber sobre el consentiment, aquesta és una etapa on aquests i aquestes poden estar mantenint relacions sexuals, i on molt probablement estan començant a escoltar – per part de companys i companyes o a través de l'internet i la televisió – sobre relacions sexuals i afectives. Tenint en compte tot això, a Ontàrio, l'alumnat de 6è de primària treballa sobre els efectes de veure imatges sexuals explícites en els mitjans de comunicació, inclosa la pornografia. Al final de curs, han de mostrar una comprensió sobre les expectatives poc realistes que poden crear aquestes imatges, així com les visions distorsionades que mostren aquestes de com han de ser les relacions sexuals i la perpetuació dels rols de gènere negatius que suposen molts d'aquests continguts (Govern d'Ontàrio, 2019). En aquestes edats es pot introduir doncs un altre matís: el context estructural. S'introdueix aquí doncs – de forma més matisada – l'argument de MacKinnon (1989) (Citada a través de Beres, 2007) sobre la importància de les relacions de poder que intrínsecament tenen els homes sobre les dones en aquesta societat patriarcal. Així, MacKinnon parla de la impossibilitat de les dones de negar el seu

consentiment de forma verdaderament lliure. No es tracta d'anar tan lluny, però sí que és necessari que l'alumnat tingui en compte el context estructural en el qual viuen i com aquest pot influenciar la capacitat de les dones de donar el seu consentiment de forma completament lliure i sense coercions, inclús si les intencions de la seva parella són sinceres. Trobem aquí el concepte de les relacions dialògiques de Flecha i Soler (2010), on és important alhora les intencions dels parlants (cal que hi hagi un desig de compartir, i no d'imposar) i el context en el qual es produeix aquesta comunicació.

És en aquesta edat on també es pot començar a introduir la noció d'assetjament sexual i definir clarament el què és. Cal reforçar la idea de que el consentiment és vital, i que ningú pot tocar-te sense el teu permís, de la mateixa manera que tu no pots tocar als altres sense el seu. També es pot començar a parlar de relacions romàntiques i el consentiment dins d'aquestes. S'ha de transmetre la idea de que si una parella va a fer alguna cosa – encara que sigui alguna cosa que pugui semblar trivial per algunes persones, com per exemple agafar-se la mà – s'ha d'acordar de forma conjunta, tenint en compte i respectant els límits dels dos (Tatter, 2018). Tots aquests elements es poden trobar en els requeriments que posa el departament d'Educació d'Oregon per a l'alumnat d'aquestes edats. Així, a aquestes edats l'alumnat ha de ser capaç de: (1) analitzar com els mitjans de comunicació, la cultura i la tecnologia poden influenciar el que consideren relacions "sanes"; (2) explicar que tothom té el dret de decidir qui pot tocar el seu cos, com i quan; (3) analitzar els possibles impactes de les diferències de poder (per exemple degudes a diferències d'edat o de posició social) en el consentiment; i (4) explicar la importància de parlar amb els seus pares i mares o alguna persona adulta de confiança si pateixen o han patit assetjament o abús sexual (Oregon Department of Education, 2016).

Així doncs, l'últim tema vital a tractar és la importància de parlar amb un adult amb qui l'alumne confiï. Com ja s'ha mencionat, a aquesta edat els i les alumnes ja comencen a escoltar sobre les relacions sexuals i afectives i a rebre informacions que poden ser poc fiables, ja sigui per part de companys o de l'internet. És vital doncs que l'alumnat tingui alguna persona informada en el seu voltant per poder aclarir dubtes i ajudar amb qualsevol problema. Així doncs, tant el currículum d'Ontàrio com els requeriments d'educació del Departament d'Educació d'Oregon tenen un apartat dedicat a la importància de fer conèixer a l'alumnat que és positiu parlar amb algun adult de confiança – ja sigui de l'escola o de la família – per informar-los de si tenen un problema o per preguntar els dubtes que puguin sorgir (Govern d'Ontàrio, 2019; Oregon Department of Education; 2016). Cal destacar, no obstant, la importància de la formació d'aquests adults, els quals han de saber com tractar aquests temes i els problemes que sorgeixin.

Com afirmen Tremblay, Gervais i Petitclerc (2008), els programes més eficaços de prevenció de la violència en els infants són els que capaciten intensament al seu personal i/o els que consten amb sessions formatives per als pares i mares d'aquests infants. Webster-Stratton (1998), per exemple, mostra com les mares que van participar en els diversos cursos de formació van mostrar una millora significativa en la consistència de la seva disciplina en comparació amb les mares del grup de control, juntament amb un augment positiu en diversos altres aspectes disciplinaris. Tots aquests canvis van resultar en una clara millora en el comportament dels seus infants, així com en les competències socials d'aquests, el qual representa una diferència significativa respecte als infants del grup de control (Webster-Stratton, 1998). Aquesta formació dels pares i les mares seria doncs igualment necessària per poder donar una educació en el consentiment realment eficaç. A més, aquest efecte positiu de les formacions es veu igualment pel que fa al professorat. Un clar exemple d'això és el seminari anomenat "*A hombros de gigantes*" (En els hombros de gegants), el qual consisteix en seminaris de discussió de llibres i articles científics en el camp de l'educació (Condom-Bosch et al., 2020). Aquesta exposició a evidències científiques és especialment rellevant si es considera que, com afirma Flecha (2015), molts dels professionals educatius en Espanya basen les seves estratègies educatives en creences populars o assumpcions, i no en evidències científiques (Flecha, 2015). A més, el fet de basar les pràctiques educatives en evidències científiques està lligat a la millora del rendiment escolar de l'alumnat. Així, la millora en les pràctiques educatives del professorat que va participar en aquest seminari va suposar una millora en els resultats acadèmics dels seus alumnes, juntament amb una millora en l'ambient de la classe i de l'escola en general (Condom-Bosch et al., 2020). Aquesta eficàcia de la formació de les persones adultes de l'entorn dels infants suposaria doncs una millor assimilació del concepte del consentiment que se'ls hi està ensenyant, així com una millor capacitat d'aquests adults i adultes per a transmetre aquests coneixements de forma eficaç a través de la utilització de pràctiques educatives basades en evidències científiques. És vital doncs una formació de tant el professorat com els pares i mares de l'alumnat per tal de poder tenir persones formades que puguin no només respondre als dubtes d'aquests, sinó que també creïn un ambient que fomenti les interaccions positives amb els altres i permeti una educació més eficaç dels conceptes que s'estan treballant.

High school (de 14 a 18 anys)

A aquesta edat, també és interessant introduir un últim matís al consentiment: el consum d'alcohol, el qual ja comença a estar present en la vida dels i les alumnes d'aquestes edats. En el currículum presentat per Sharon Lamb en el seu llibre *Sex Ed for*

Caring Schools, proposa demanar l'alumnat que debati diversos escenaris en els quals l'alcohol podria influir en el consentiment. Proposa per exemple debatre sobre que fer si no saps si la persona amb qui estàs està massa intoxicada per donar consentiment. A més, aquestes reflexions sobre les qüestions més ètiques de les relacions sexuals i l'alcohol en un espai segur com és la classe pot ajudar a portar als alumnes a fer millors decisions en la vida real (Tatter, 2018). La relació entre el consentiment i l'alcohol és especialment important d'aclarir, ja que la presència d'alcohol sovint es troba explícitament dins dels codis penals com a factor que nega el consentiment (Código Penal y legislación complementaria, 2019; Legal Information Institute, 2017).

Tot i la importància d'aquesta relació entre el consentiment i les agressions sexuals, els assetjaments sexuals i les violacions sexuals, és important no caure en la trampa de la vinculació inherent del consentiment i el gènere que explicita Beres (2007). MacKinnon (1989), Gavey (1997) (ambdues citades a través de Beres, 2007) i West (2002) ens mostren la importància de considerar el gènere de les persones a l'hora de considerar si hi ha consentiment o no, especificant la influència que poden tenir tant les estructures de desigualtat de gènere com l'heterosexualitat compulsiva a l'hora de donar el consentiment. Està clar doncs, que el consentiment no és un fenomen completament independent del gènere. No obstant, és important no limitar-se a vincular el consentiment amb les relacions heterosexuals. Així, cal ressaltar la importància del consentiment en totes les relacions, ja siguin heterosexuals o no. A més, com ja s'ha vist, l'educació en el consentiment no només serveix per a evitar l'assetjament o les agressions sexuals, sinó que també permet ensenyar els valors del respecte mutu i de l'empatia, i doncs permet així crear un entorn de classe més positiu i basat en la comunicació. Cal remarcar doncs que la importància d'aquest concepte val per a tot l'alumnat, independentment del gènere o l'orientació sexual de cadascú.

Per últim, seguint en aquesta línia de la importància transcendental del consentiment, també és interessant introduir aquest concepte en altres assignatures – no cal que se'n parli únicament en les assignatures dedicades a l'educació sexual. Així per exemple, *The Lowdown* proposa incloure el concepte en l'assignatura d'història ensenyant la història de les lluites contra l'assetjament sexual (Roberson, 2017). Sharon Lamb també seria un altre exemple amb la seva proposta d'explicar el concepte de consentiment relacionant-lo amb la filosofia i l'ètica (Fields, 2013; Roberts, 2018).

ESTRATÈGIES EXTRAPOLABLES

De totes aquestes iniciatives i propostes i a partir dels estudis d'eficàcia realitzats, hi ha un nombre d'estratègies per a l'educació en el consentiment que es poden extreure. Aquestes són estratègies que s'han mostrat exitoses en els estudis – és a dir, les que van suposar una millor comprensió i aplicació del concepte de consentiment i els seus matisos – o que es troben consistentment en els programes i les iniciatives per a l'educació sobre el consentiment. Se'n destaquen vuit de principals.

1. Ha de ser de forma continuada. Diversos estudis (Beres, 2014; Borges, 2008; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2018; Kalinoski et al., 2013; Save the Children, 2017; Storer, Casey i Herrenkohl, 2016; Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008) han mostrat que els programes més efectius són els que tenien les sessions d'intervenció més llargues i els que no consisteixen en una sola intervenció. L'anàlisi realitzada per Kalinoski et al. (2013) sobre l'eficàcia de les formacions sobre la diversitat i l'assetjament sexual va mostrar com les formacions amb una durada de més de 4 hores mostraven efectes significativament majors que la formació de menys de 4 hores (Kalinoski et al. 2013). No obstant, els programes d'una sola intervenció, tot i que mostren efectes positius a curt termini, no suposen un canvi significatiu dels coneixements i de les actituds dels participants a llarg termini. De fet, Storer, Casey i Herrenkohl (2016) mostren com els programes d'intervenció del *bystander* – els quals inicialment mostraven resultats significatius dels participants en relació amb el grup de control – deixaven de mostrar diferències significatives a partir de 4 mesos després de l'última intervenció. És necessari doncs la creació de programes que consisteixin de sessions amb una durada rellevant i que es realitzin de forma consistent.

2. S'ha de definir clarament el consentiment. Les persones sovint tenen una noció preconcebuda del que és el consentiment, i moltes vegades aquesta és errònia o limitada. Així mateix, en l'estudi realitzat per Borges (2008), la nota mitjana dels participants va ser un 1,22 sobre 4 en l'examen sobre el coneixement dels quatre components bàsics del consentiment que es va realitzar abans de la intervenció (Borges, 2008). Similarment, Humphreys (2004) (citada a través de Beres, 2014) va trobar que els homes consideraven que el consentiment era un esdeveniment únic amb més freqüència que les dones, les quals el consideraven més un procés. Cal doncs definir clarament el que és el consentiment, quines formes pren i quines són les seves condicions i limitacions, per tal de desvincular aquesta concepció errònia que poden tenir del consentiment i crear-ne una de nova que sigui més completa i encertada, alhora que garantir una definició compartida del consentiment per part de tots/es els i

les participants (Beres, 2007; Beres, 2014; Borges, 2008; Save the Children, 2017; Tatter, 2018).

3. S'ha d'incloure exemples específics. Cal anar més enllà dels missatges bàsics de la necessitat de respectar als altres – els quals en general ja es tenen presents – i donar exemples específics de situacions on es poden aplicar aquests principis morals, o de maneres d'actuar i frases concretes que es poden utilitzar (Borges, 2008; Kirby et al., 2007; Tatter, 2018; Weissbourd et al., 2018). Així, Kirby et al. (2007), en el seu estudi sobre programes educatius sobre el sexe i SIDA, mostren com tots els programes analitzats en el seu estudi que van mostrar efectes positius es centraven en comportaments específics (utilitzar preservatius, etc.) i adreçaven situacions específiques que podrien suposar un risc i com evitar-les (Kirby et al., 2007). És necessari incloure no només el concepte abstracte, sinó també les aplicacions pràctiques i les situacions especifiquen on es poden aplicar els conceptes ensenyats.

4. L'alumnat no pot ser un públic passiu. Nombrosos estudis (Borges, 2008; Karjane, Fisher i Cullen, 2005; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2018) afirmen que les xerrades sobre el consentiment on l'educador simplement proporciona informació als participants han mostrat ser significativament menys efectives que les intervencions que inclouen una activitat de reflexió per part dels participants, un debat sobre els conceptes apresos o una activitat per posar-los en pràctica. Borges (2008), per exemple, mostra com els i les alumnes que van participar en una sessió informativa sobre el consentiment seguida d'una sessió de debat sobre la relació d'aquest amb l'alcohol van mostrar un coneixement significativament superior del consentiment comparat amb el grup que va assistir únicament a la sessió informativa – tot i que ambdós grups mostraven una millora respecte al grup de control (Borges, 2008).

5. S'ha d'adaptar el contingut. Com mostren diversos estudis (Berkowitz, 2001; Gidycz, Orchowski i Berkowitz, 2011; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2018; Storer, Casey i Herrenkohl, 2016; Tatter, 2018), cal modificar els conceptes ensenyats, el vocabulari utilitzat, el format del programa, les seves activitats i la simplicitat del missatge segons les persones a qui s'està transmetent la informació. És necessari adaptar-se a les necessitats segons el gènere, l'edat, el context social o a les necessitats especials que puguin tenir els i les participants per poder assegurar que els missatges que es transmeten són alhora rellevants i assolibles. Així mateix, Berkowitz (2001) afirma que aquesta rellevància del contingut és vital per a l'efectivitat d'un programa educatiu. Així, proposa per exemple que si es realitza una discussió sobre les agressions sexuals amb persones afroamericanes, resultaria interessant mencionar la utilització de la violació com a instrument de poder contra els esclaus (Berkowitz, 2001).

6. S'ha d'intervenir des de la infància. La intervenció des de la infància està recomanada per nombrosos autors i institucions (Fields, 2013; Fundació Vicki Bernadet, s.d.; hooks, 2000/2017; Roberts, 2018; Save the Children, 2017; Tatter, 2018; Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008; Weissbourd et al., 2018). Per una banda, cal intervenir des de la infància per a poder facilitar la lluita contra les violències sexuals als infants. Com ja s'ha mencionat, en els països on existeixen extensos programes de prevenció de l'abús sexual a través de la formació d'infants, les probabilitats de patir aquests abusos es redueix a la meitat (Save the Children, 2017). Així doncs, és vital que els infants estiguin informats sobre el consentiment, per tal que puguin reconèixer les situacions on aquest no s'estaria respectant. Per l'altra banda, la intervenció des de la infància permet garantir la interiorització dels valors i dels hàbits relacionats amb el consentiment. És necessari establir aquests conceptes des d'una edat primerenca per tal de poder establir les bases per a relacions romàntiques i sexuals sanes i basades en la comunicació abans de les primeres experiències romàntiques o sexuals de l'alumnat. Així, Tremblay, Gervais i Petitclerc (2008) mostren com els primers anys de vida dels infants són vitals per assentar les bases socioemocionals que permetran aquesta comprensió i aplicació del consentiment, com pot ser per exemple la simpatia o la comunicació.

7. Cal personal format. Les intervencions més eficients són les que es duen a terme per professionals formats en el tema i en la transmissió dels continguts (Condom-Bosch et al., 2020; Karjane, Fisher i Cullen, 2005; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2018; Save the Children, 2017). L'estudi realitzat per Condom-Bosch et al. (2020) sobre l'efectivitat del seminari "A los hombros de gigantes", mencionat anteriorment, mostraria clarament aquesta necessitat d'un professorat format que es basi en evidències científiques a l'hora d'educar a l'alumnat. A més de la formació per la transmissió explícita dels continguts, en les escoles cal que el professorat i el personal en general estigui format en el tema, per tal d'assegurar una certa consistència en l'ensenyament. Així, com ressalta el Departament d'Educació de Califòrnia (2019), l'educació no és igual d'efectiva si els i les alumnes aprenen la importància del consentiment en una assignatura, però en la resta de l'entorn escolar es toleren o fins i tot fomenten les actituds o els comportaments contraris a aquest. En canvi, si és forma al personal i el professorat, els missatges sobre la importància del consentiment es poden transmetre no només de forma explícita, sinó a través de l'experiència mateixa de l'alumnat en l'entorn escolar.

8. Cal implicació en el context familiar. És especialment important aconseguir la implicació dels pares i mares per tal de garantir l'assimilació real dels conceptes i de les habilitats apreses (Borges, 2008; Fields, 2013; Karjane, Fisher i Cullen, 2005; Roberts, 2018; Save the Children, 2017; Tremblay, Gervais i Petitclerc, 2008; Weissbourd et al.,

2018). Com recorda Save the Children (2017), aquesta implicació és especialment vital en els pares i mares d'infants en edats preescolars, on l'alumnat aprèn les habilitats sobretot dels seus progenitors i no tant del professorat. Així, com s'ha mencionat, Tremblay, Gervais i Petitclerc (2008) mostren com les actituds dels pares i mares influeixen de manera important en el comportament dels infants. Per tant, és vital que els pares i mares estiguin implicats, per tal de poder evitar aquesta contradicció entre el que s'ensenyava a l'escola i l'experiència de l'infant que es mencionava en el punt anterior. Així per exemple, tant Sharon Lamb com el Govern d'Ontario proporcionen informació i materials educatius per a les persones pròximes a l'alumnat, per tal d'assegurar aquesta educació consistent amb els conceptes treballats en les escoles (Govern d'Ontàrio, 2019; Roberts, 2018).

RESULTATS I CONCLUSIONS

Estem enfront d'un canvi cultural respecte a la importància que s'atorga a la conscienciació i el coneixement del consentiment. Cada vegada més s'estan creant converses i debats sobre el consentiment a cada vegada més gran escala. Per donar resposta a aquesta creixent demanda, han sorgit tota una sèrie d'iniciatives per l'educació en el consentiment que semblen mostrar efectes positius en la comprensió del concepte i en la reducció dels assetjaments i les violències sexuals. Canadà i els Estats Units són dos dels països que comencen a tractar el tema d'una forma més sistemàtica i generalitzada, amb iniciatives des del govern mateix. No obstant això, encara no s'ha proposat cap pla centralitzat, sinó que les províncies – en el cas del Canadà – són les que decideixen si introduir aquesta educació en el currículum, i en el cas dels Estats Units semblen ser sobretot iniciatives des de les mateixes Universitats (Govern d'Ontàrio, 2019; It's On Us, s.d.; Save the Children, 2017; Sexual Harassment And Rape Prevention Program, s.d.; etc.)

Malgrat aquesta falta de sistematització de les iniciatives, i doncs la falta de pautes estandarditzades per a l'educació sobre el consentiment eficaç, hi ha un cert nombre d'estratègies que semblen ser les que millors resultats produeixen. Els programes educatius més efectius han mostrat ser els de més llarga durada, especialment si es tractava de sessions varies i distribuïdes en el temps, amb definicions clares dels conceptes i exemples específics de les aplicacions pràctiques d'aquests, amb dinàmiques més interactives que fomentin la participació i la reflexió per part de l'alumnat i les que es completaven en altres entorns de l'alumne, amb un personal format i una família implicada. A més, la intervenció des de la infància és vital per al bon assentiment dels valors sobre els quals es basa el consentiment. És vital doncs crear programes adaptats a les diferents edats en les quals s'intervé, per tal de maximitzar l'impacte de les sessions (Borges, 2008; Gidycz, Orchowski i Berkowitz, 2011; Karjane, Fisher i Cullen, 2005; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2018; Save the Children, 2017; Storer, Casey i Herrenkohl, 2016; Tatter, 2018; Weissbourd et al., 2018).

Una forma d'adaptar els continguts és introduint els conceptes i els valors més bàsics en la infància – el respecte, els límits de les persones, el vocabulari bàsic de "cos" i "tocar", etc. – i anar introduint progressivament els matisos i les complexitats del consentiment a mesura que els i les alumnes creixen i són capaços de reflexions més complexes. Així doncs, podem introduir el consentiment no verbal, la importància del context en el qual es dona el consentiment (si hi ha desigualtat de poder, si hi ha consumició significativa d'alcohol, etc.) i la relació entre el consentiment i l'ètica, per anomenar alguns exemples (Fields, 2013; Govern d'Ontàrio, 2019; Roberts, 2018; Tatter, 2018).

Aquestes iniciatives, tot i que prometedores, mostren la falta de sistematització en l'educació sobre el consentiment, el qual no només suposa una educació desigual segons el país, l'estat, província, o fins i tot segons el centre educatiu, sinó que també dificulta l'avaluació dels efectes d'aquestes iniciatives, ja que són esdeveniments aïllats dins d'una cultura que mostra constantment situacions contràries al consentiment. És vital doncs crear més recerca i realitzar més estudis científics per tal de poder definitivament mostrar l'eficàcia d'aquesta educació del públic general i poder doncs crear polítiques públiques basades en evidències científiques que ens permetin una generalització i democratització d'aquesta educació.

Cal mencionar les limitacions en la recerca bibliogràfica causades per la crisi sanitària del COVID-19 i el consegüent confinament. Aquesta situació ha resultat en la impossibilitat de consultar presencialment els llibres i articles científics utilitzats al llarg d'aquest article. Aquesta limitació ha causat la necessitat de fer referència a alguns autors i obres – especialment pel que fa a llibres – a través de mencions d'aquests i aquestes en altres articles científics o en *reviews*, ja que l'obra original sovint no es troba disponible en línia. En el cas dels articles científics, es va filtrar la cerca per “accés obert” per tal de poder minimitzar aquest problema.

BIBLIOGRAFIA

Recerca bibliogràfica

Agathis, N., Payne, C. i Raphael, J.L. (2018). "A "#MeToo Movement" for Children: Increasing Awareness of Sexual Violence Against Children". *Pediatrics*, 142(2).

Beres, M.A. (2007). 'Spontaneous' Sexual Consent: An Analysis of Sexual Consent Literature. *Feminism & Psychology*, 17(1), 93-108.

Beres, M.A. (2014). Rethinking the concept of consent for anti-sexual violence activism and education. *Feminism & Psychology*, 24(3), 373-389.

Berkowitz, A. (2001). Critical Elements of Sexual-Assault Prevention and Risk-Reduction Programs for Men and Women. In C. Kilmartin (Ed.), *Sexual Assault in Context: Teaching College Men About Gender* (pp. 75-96). Florida: Learning Publications, Inc.

Borges, A., Banyard, V. i Moynihan, M. (2008). Clarifying Consent: Primary Prevention of Sexual Assault on a College Campus. *Journal of Prevention & Intervention in The Community*, 36(1/2), 75-88.

Centers for Disease Control and Prevention. (2016). Youth Risk Behavior Surveillance – United States, 2015. *Morbidity and Mortality Weekly Report Surveillance Summaries*, 65(6).

Condom-Bosch, J.L. et al. (2020). On the Shoulders of Giants: Benefits of Participating in a Dialogic Professional Development Program for In-Service Teachers. *Frontiers in Psychology*, 11(5).

Fields, J. (2013). From Intervention to Inquiry: A Review of Sex Ed for Caring Schools: Creating an Ethics-Based Curriculum. *American Journal of Sexuality Education*, 8(3), 185-190.

Fineran, S. i Bennett, L. (1998). Teenage peer sexual harassment: Implications for social work practice in education. *Social Work*, 43(1), 55-64.

Flecha, R., Tomás, G. i Vidu, A. (2020). Contributions From Psychology to Effectively Use, and Achieving Sexual Consent. *Frontiers in Psychology*, 11(92).

Flecha, R. i Soler, M. (2010). Desde los actos de habla de Austin a los actos comunicativos. Perspectivas desde Searle, Habermas y CREA. *Revista Signos*, 43(2), 263-375.

Flecha, R. (Ed.). (2015). *Successful Educational Actions for Inclusion and Social Cohesion in Europe*. Barcelona: Springer.

Gidycz, C., Orchowski, L. i Berkowitz, A. (2011). Preventing Sexual Aggression Among College Men: An Evaluation of a Social Norms and Bystander Intervention Program. *Violence Against Women*, 17(6), 720–742.

Graeff, E. (2014). Tweens, Cyberbullying, and Moral Reasoning: Separating the Upstanders from the Bystanders. *Communication and Information Technologies Annual*, 8, 231-257.

Hall, D. (1998). Consent for Sexual Behavior in a College Student Population. *Electronic Journal of Human Sexuality*. Disponible a: <http://www.ejhs.org/volume1/consent1.htm>

Hickman, S. i Muehlenhard, C. (1999). “By the semi-mystical appearance of a condom”: How young women and men communicate sexual consent in heterosexual situations. *Journal of Sex Research*, 36(3), 258-272.

hooks, b. (2017). *El feminismo es para todo el mundo*. (Beatriz Esteban Agustí, et al., trad.). Madrid: Traficantes de Sueños. (Obra original publicada en 2000)

Kalinoski, Z. et al. (2012). A meta-analytic evaluation of diversity training outcomes. *Journal of Organizational Behavior*, 34, 1076-1104.

Karjane, H. M., Fisher, B. S. i Cullen, F. T. (2005). *Sexual assault on campus: What colleges and universities are doing about it*. Washington, DC: National Institute of Justice Research for Practice Report.

Kirby, D. et al., (2007). Sex and HIV Education Programs: Their Impact on Sexual Behaviors of Young People Throughout the World. *Journal of Adolescent Health*, 40, 206–217.

Modrek, S. i Chakalov, B. (2019). The #MeToo Movement in the United States: Text Analysis of Early Twitter Conversations. *Journal of Medical Internet Research*, 21(9).

National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. (2018). *Sexual Harassment of Women: Climate, Culture, and Consequences in Academic Sciences, Engineering, and Medicine*. Washington, DC: The National Academies Press.

Pulido, C. i Soler, M. (2009). Las transformaciones educativas y el debate entre Searle, Habermas, CREA. *Revista de la Asociación de Sociología de la Educación*, 2(3), 22.29.

Roberts, B. (2018). Sex ed for caring schools: Creating an ethics-based curriculum. *Journal of LGBT Youth*, 15(1), 80-84.

Solares, B. (1996). La teoría de la acción comunicativa de Jürgen Habermas: tres complejos temáticos. *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, 41(163), 9-33.

Storer, H., Casey, E. i Herrenkohl, T. (2016). Efficacy of Bystander Programs to Prevent Dating Abuse Among Youth and Young Adults. *Trauma, Violence & Abuse*, 17(3), 256-269.

Tremblay, R. E., Gervais, J. i Petitclerc, A. (2008). *Prevenir la violencia a través del aprendizaje en la primera infancia*. Montreal: Centro de Excelencia para el Desarrollo de la Primera Infancia.

Webster-Stratton, C. (1998). Preventing Conduct Problems in Head Start Children: Strengthening Parenting Competencies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66(5), 715-730.

West, R. (2002). The Harms of Consensual Sex. In A. Soble (Ed.) *The Philosophy of Sex: Contemporary Readings* (pp. 317–22). Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

Anàlisi documental

Código Penal y legislación complementaria. Boletín Oficial del Estado, 4 de marzo de 2019. Disponible a:

https://www.boe.es/legislacion/codigos/abrir_pdf.phpfich=038_Codigo_Penal_y_legislacion_complementaria.pdf

California Department of Education. (2019). Chapter 3: Transitional Kindergarten Through Grade Three. *Health Education Framework*. Disponible a:

<https://www.cde.ca.gov/ci/he/cf/index.asp>

Canadian Women's Foundation. (s.d.). *The Facts About Sexual Assault and Harassment*. Disponible a: <https://canadianwomen.org/the-facts/sexual-assault-harassment/>

End Rape On Campus. (s.d.). Disponible a: <https://endrapeoncampus.org/>

Epdata. (2020). *Las denuncias y delitos por agresión y abuso sexuales, en datos y gráficos*. Disponible a: <https://www.epdata.es/datos/denuncias-delitos-agresion-abuso-sexual-datos-graficos/251>

Fundació Vicki Bernadet. (s.d.). *Escola i Família*. Disponible a:

<https://www.fbernadet.org/formacio-i-prevencio/escola-i-familia/>

Govern d'Ontàrio. (2019). HEALTH AND PHYSICAL EDUCATION. *The Ontario Curriculum, Grades 1–8*. Disponible a:

<http://www.edu.gov.on.ca/eng/curriculum/elementary/2019-health-physical-education-grades-1to8.pdf>

INE. (2018). *Condenados por delitos sexuales según sexo, edad y nacionalidad*.

Disponible a: <https://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=28857#!tabs-tabla>

It's On Us. (s.d.). Disponible a: <https://www.itsonus.org/>

Legal Information Institute. (2017). *10 U.S. Code § 920. Art. 120. Rape and sexual assault generally*. Disponible a: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/920>

Matas, R. (2012). 'Don't Be That Guy' ad campaign cuts Vancouver sex assaults by 10 per cent in 2011. *The Globe and Mail*. Disponible a:

<https://www.theglobeandmail.com/news/british-columbia/dont-be-that-guy-ad-campaign-cuts-vancouver-sex-assaults-by-10-per-cent-in-2011/article1359241/>

National Sexual Violence Resource Center. (s.d.). *Statistics*. Disponible a:

<https://www.nsvrc.org/statistics>

National Sexual Violence Resource Center. (2015). *Campus Sexual Assault*. Disponible a:

https://www.nsvrc.org/sites/default/files/publications_nsvrc_factsheet_media_packet_campus-sexual-assault.pdf

Oregon Department of Education. (2016). *OREGON HEALTH EDUCATION STANDARDS AND PERFORMANCE INDICATORS*. Disponible a:

<https://www.oregon.gov/ode/educator-resources/standards/health/Documents/2016ORHEStandards.pdf>

Roberson, R. (2017). Lesson Plan: A Short History of the Long Fight against Sexual Harassment. *The Lowdown*. Disponible a: <https://cdn.kqed.org/wp-content/uploads/sites/26/2017/12/The-fight-against-sexual-harassment-lesson-plan.pdf>

Office of Sexual Assault & Relationship Abuse Education & Response. (s.d.). *Upstander Intervention*. Stanford University. <https://sara.stanford.edu/upstanderlife>

Save The Children. (2017). *Ojos que no quieren ver*. Disponible a: https://www.savethechildren.es/sites/default/files/imce/docs/ojos_que_no_quieren_ver_12092017_web.pdf

Sexual Assault Voices of Edmonton. (s.d.). Disponible a: <https://www.savedmonton.com/>

Sexual Harassment And Rape Prevention Program. (s.d.). Disponible a: <https://www.unh.edu/sharpp/>

Statistics Canada. (2015). *Table 4 Personal victimization incidents reported by Canadians, by type of offence and selected demographic and socioeconomic characteristics, 2014*. Disponible a: <https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/85-002-x/2015001/article/14241/tbl/tbl04-eng.htm>

Tatter, G. (2018). *Consent at Every Age. Usable Knowledge*. Harvard Graduate School of Education. Disponible a : <https://www.gse.harvard.edu/news/uk/18/12/consent-every-age>

Weissbourd, R. et al. (2018). *The Talk: How Adults Can Promote Young People's Healthy Relationships and Prevent Misogyny and Sexual Harassment*. Harvard Graduate School of Education. Disponible a: <https://mcc.gse.harvard.edu/reports/the-talk>

Vicens, L. (2018). "És clau treballar l'educació sexual des dels 0 anys". *ara.cat*. Disponible a: https://www.ara.cat/societat/clau-treballar-educacio-sexual-dels_0_2040396006.html